

Okupatsioonivõimu teostajad ja Nõukogude kultuurijuhid sõjajärgses Eestis

Olaf Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954). Tallinn, 2007, 176 lk.

Olaf Kuuli on olnud üle poole sajandi produktiivne kommunistliku partei ajaloo uurija. Ainuüksi viimase kümne aasta jooksul on ta kirjutanud kolm monograafiat. 1999. aastal ilmus “Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991”. See raamat pälvis ajaloolaste hulgas suurt tähelepanu, olles taasiseseisvumise järel esimene põhjalikum käsitlus selle perioodi Eesti valitsemise kohta. 2002. aastal valmis Olaf Kuulil uurimus “Sula ja hallad Eesti NSV-s : kultuuripoliitikast aastail 1953–1969”. O. Kuuli viimane, 2007. aastal ilmunud monograafia käsitleb Stalini aja võimukaadrit ja kultuurijuhte.

Tänu suurtele kogemustele iseloomustab O. Kuuli teadustöid teema hea tundmine, arhiiviallikate oskuslik kasutamine ning faktitäpsus. Oma viimases uurimuses tõestab O. Kuuli, et ta on ka teiste kirjutatu tähelepanelik lugeja, pakkudes meelsasti tagasisidet. O. Kuuli on pühendanud oma monograafia sissejuhatuses koguni kaheksa lehekülge neljale Eesti NSV valitsemist ja kultuuripoliitikat käsitleva raamatu puuduste ja vigade analüüsimisele.¹ Tema märkused ja kommentaarid on asjakohased ning vajalikud uurimistööde autoritele ja valdkonnaga tegelevatele ajaloolastele. Siinkirjutaja leiab, et sedavõrd põhjalik analüüs väärinuks eraldi arvustust mõnes ajaloo-alases väljaandes.

O. Kuuli on seadnud uurimistöö eesmärgiks selgitada kaadri rahvuslikku ja sotsiaalset päritolu. Peale selle käsitletakse Eesti NSV võimukaadri ettevalmistamist ning analüüsitakse sisepingeid ja vastuolusid Eesti NSV juhtkonnas. Kultuurielu puhul uuritakse selle poliitilist juhtimist. O. Kuuli arvates peegeldusid kultuurijuhtide koosseisu muutustes võnked kommunistliku partei kultuuripoliitikas (lk. 6).

Keda käsitleb O. Kuuli võimukaadrina ja keda kultuurijuhtidena? Vastuse sellele leiab uurimistöö sissejuhatuses (lk. 6). Võimukaadrina on määratletud Eesti NSV võimupüramiidi tippu, mille hulka on loetud EKP KK² sekretärid, osakonnajuhatajad, partei ja nõukogude organite juhid maakondades, linnades, rajoonides ja oblastites ning valitsuse juhid, ministrid, ülemnõukogu presiidiumi juhtkond, Eesti NSV prokurör, komсомoli ja ametiühingute juhid. Kultuurijuhtidena vaadeldakse kultuurisfääris juhtivatele kohtadele paigutatud administratiivset kaadrit nii loomeliitides, kõrgkoolides kui ka teadusasutustes.

O. Kuuli uurimus koosneb neljast peatükist. Esimene peatükk “Algus” käsitleb ajavahemikku 1940. aasta suvi kuni 1944. aasta lõpp. Teise peatüki, aastate 1945–1948 pealkirjaks on “Esimesed sõjajärgsed aastad”. Kolmandat peatükki on nimetatud “Suureks puhastuseks”. Kuuli paigutab selle ajavahemikku 1949. aasta algus kuni 1951. aasta kevad. Neljandat peatükki “Stabiliseerimiskatsed” dateeritakse 1951 kevad kuni 1954. Käesolev peatükk jaotatakse veel omakorda kaheks: Stalini valitsemise aja lõpp ja Stalini surmale järgnenud aeg. Peatükkide pealkirjade taga võib aimata periodiseerimiskeemi, mille aluseks on võetud peamiselt Eesti NSV võimupoliitilised sündmused ja muutused kultuurielu juhtimises. Huvipakkuvad on kaks viimast perioodi. Kuuli iseloomustab “suurt puhastust” võimupüramiidi tipus toimunud ulatusliku kaadri vahetuse, kultuurijuhtide koosseisu radikaalse muutuse ja ulatuslike poliitiliste repressioonidega. Sellele järgnenud “stabiliseerimiskatsed” alates 1951. aasta kevadest tähendanud Eesti NSV juhtkonna püüet kindlustada oma positsiooni. Selle perioodi alla paigutatakse ka reformikatsed NSV Liidus pärast Stalini surma.

¹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991 (koost. ja toim. E. Tarvel). Tallinn, 2002; Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991. (koost. ja toim. E. Tarvel). Tallinn, 2005; T. Karjahärm, H.-M. Luts. Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953. Tallinn, 2005; K.-O. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusesega. Tallinn, 2005.

² Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. 1952. aastani ametlik nimetus Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei, lühendatult: EK(b)P.

O. Kuuli mõnede hinnangutega eelpoolnimetatud perioodidele on raske nõustuda. Millisena Eesti NSV võimupüramiidi tippu ka ei vaataks, toimusid ulatuslikud kaadrimuudatused partei juhtkonnas, rajoonikomiteede sekretäride ja täitevkomiteede juhtide hulgas ka pärast aastaid 1949–1951. Selle põhjuseks ei olnud sugugi EK(b)P KK VIII pleenumiga seondud, vaid Eesti NSV haldusjaotuse muutused, oblastite moodustamine 1952. aastal ja nende kaotamine 1953. aastal. Nendel kahel aastal vahetus suurem osa EKP rajoonikomiteede esimesi sekretäre, kaadri vahetus oli intensiivne ka rajoonide täitevkomiteedes ning ka EKP KK aparaadis.

Selgusetuks jääb seegi, keda on O. Kuuli vaadelnud Eesti NSV juhtkonnana. Kas juhtkonnana on määratletud võimukaadrit või ainult osa sellest? Oletame, et juhtkonna all on mõeldud EKP KK sekretäre. Sel juhul ei ole võimalik rääkida positsioonide kindlustamisest, sest 1951.–1953. aastani vahetus kuuest partei VI kongressi järel 1951. aastal ametisse kinnitatud sekretärist neli³. Kui juhtkonnana käsitleda EKP KK büroo koosseisu, kus oli 1951. aastal üksteist liiget, siis ka sealt arvati tol perioodil välja üle poolte liikmetest ehk kuus.⁴ Peale selle ei selgita O. Kuuli lähemalt, milles seisnesid juhtkonna püüded pärast VI kongressi enda positsiooni kindlustada.

O. Kuuli on kasutanud oma uurimistöös peamiselt Riigiarhiivis (endises Parteiarhiivis) asuvaid arhiiviallikaid ja mõningaid Eestis ilmunud käsitusi. Ainsa erandina leidub viidetes Jelena Zubkova artikkel nn. Eesti süüasja kohta.⁵ Kui üksikud vähetuntud faktid välja jätta, ei sisaldu O. Kuuli uurimistöös aastate 1940–1954 kohta uut informatsiooni. Enamasti korratakse üle autori enda ja mitmete Eesti ajaloolaste poolt varem avaldatut. Peale selle on uurimus jäänud kahetsusväärselt Eesti-keskseks. Ainult üksikute sündmuste puhul on üritatud Eestis juhtunut selgitada NSV Liidus aset leidnud protsesside kaudu. Üheks näiteks selle kohta on sissejuhatav

osa Eesti NSV sõjajärgsele kultuuripoliitikale (lk. 74). Sealt leiab Eesti ajalookirjutuses seni vähe käsitlemist leidnud ÜK(b)P KK kinnise kirja arutelu kohta professorite Kljujeva ja Roskini asjus 1947. aastal, kellele pandi süüks sõbralikkude koostööd Ameerika arstiteadlastega (lk. 74, 75, 78, 79).

Partei kinnine kiri saadeti kohtadele arutamiseks, et leida fakte “Lääne ees lõimitamisest” ning need hukka mõista. Professorid olid selleks ajaks juba NSV Liidu tervishoiuministeeriumi aukohtus süüdi mõistetud “mittepartioriitliku ja riigivastase käitumise pärast” ning neile oli avaldatud ühiskondlik noomitus. Nn. aukohtud⁶ asutati 1947. aasta märtsis võitlemaks teisitimõtlemise vastu ühiskonnas ning distsiplineerimaks partei ja nõukogude aparaati.⁷ Aukohtute eesmärgiks oli “süüdlase” ühiskondlik karistamine laiturega või noomitusega töökollektiivi liikmete poolt, kes olid valitud selle kohtu liikmeks. Aukohtud moodustati NSV Liidu keskorganites 1947. aastal, kuid juba samal aastal hakkas nende tegevus järk-järgult raugema. 1948. aastal otsustati nende tegevust pikendada veel ühe aasta võrra. Selleks ajaks oli Stalin kaotanud huvi taolise “kasvatustliku töö” vormi vastu.

Küsitav on O. Kuuli lähenemine käsitleda Eesti NSV võimukaadrit koos kultuurijuhtidega. Vaevalt oli partei jaoks kõige olulisem kultuuripoliitika. Partei juhtis ka põllumajandust, tööstust, hariduselu ja sotsiaalvaldkonda. Peale selle on kultuurijuhtimist käsitletud äärmiselt ebaühtlaselt. Näiteks aastate 1940–1944 ja 1945–1948 juures on kultuurijuhtidele ja -juhtimisele pühendatud eraldi alapeatükid, kuid perioodi 1949–1951 juures kultuuriküsimusi eraldi ei käsitleta, sest autori tähelepanu keskendub ainult keskkomitee VIII pleenumile. Viimase perioodi, 1951–1954 juures vaadeldakse ainult kultuurijuhte. Kultuurile pühendatud alapeatükis refereeritakse, kes, millal ja millisel ametikohal tegutses.

³ 1951. aastal said sekretäreks Ivan Käbin, Vassili Kossov, Leonid Lentsman, Villem Kuusik, Dmitri Kuzmin, Sergei Derjabin. Käbin ja Lentsman jätkasid 1953. aastal sekretäridena.

⁴ EK(b)P KK büroosse valiti lisaks 6 sekretäriks veel ministrite nõukogu esimees Aleksei Müürisepp, ülemnõukogu presiidiumi esimees August Jakobson, Balti laevastiku komandör Nikolai Harlamov, julgeolekuminister Valentin Moskalenko ja põllumajandusministeeriumi poliitsektori ülem Aleksander Jaanus. Neist kaks viimast viidi büroo liikmete hulgast välja vastavalt 1953. aastal ja 1954. aasta algul.

⁵ J. Zubkova. Fenomen “mestnogo nacionalisma”: “Èstonskoe delo” 1949–1952 godov v kontekste sovetizacii Baltii. – Otečestvennaja istorija 2001, nr. 3, lk. 89–102.

⁶ Vene keeles: Суды чести.

⁷ Aukohtute kohta on kirjutatud pikemalt: Jelena Zubkova. Vt. Poslevoennoe sovetское obščestvo: politika i povsednevnost', 1945–1953. ROSSPEN, Moskva, 2000, lk. 187–192.

Lühidalt peatun ühel töös esineval eksitusel ja paaril autori esitatud väitel. O. Kuuli kirjutab, et arhitektuuri peavalitsuse ülem Harald Arman astus 1946. aastal EK(b)P liikmekandidaadiks (lk. 82). Ilmselt on see autori hooletusviga. Olgu siiski märgitud, et EK(b)P ei olnud iseseisev partei, vaid ÜK(b)P⁸ territoriaalorganisatsioon, parteisse astujast sai üleliidulise kommunistliku partei liige. O. Kuuli on püüdnud vältida üldhinnangute andmist sõjajärgsele Eesti NSV valitsemisele, kuid andnud meelsasti hinnanguid üksikute inimeste kohta. Nii väidab autor, et Nõukogude Liidu kangelase Arnold Meri kõrvaldamist poliitilisest tegevusest ja parteist välja heitmist 1951. aastal olla mõjutanud hea läbisaamine Nikolai Karotammega (lk. 126).

Äramärkimist vääriks ka Karotamme ja 1947–1948 EK(b)P KK sekretärina töötanud Algu Raadiku vahekorrad ning autori hinnang Algu Raadiku kohta. Ühe teksti viite juures tsiteerib O. Kuuli jutujärgi Eesti NSV parteijuhi Johannes Käbiniga 1998. aastal, kes öelnud, et Karotamme peamine toetaja olnud Algu Raadik (lk. 89). Tundub, et Käbini põlgus Karotamme ja Raadiku vastu on mõjutanud ka O. Kuulit, kes paigutab kõhklemata Algu Raadiku Karotamme “leeri” (lk. 68). Kes Eesti NSV tippjuhtidest kuulusid veel Karotamme “leeri”, seda raamatus ei kirjutata. Võib arvata, et Karotammel oli rohkem poliitilisi toetajaid kui Raadik. Võimalik, et ainult pragmaatilistel kaalutlustel oli Karotammega hea läbisaamine ministrite nõukogu esimehel Arnold Veimeril ja ülemnõukogu presiidiumi esimehel Eduard Pällil. Nende väljalangemist Eesti NSV tippjuhtkonnast vastavalt 1951. aastal ja 1950. aastal võib aga seostada Karotamme vallandamisega keskkomitee I sekretäri kohalt EK(b)P KK VIII pleenumil.

Algu Raadiku kui isiku kohta saab lugeja teada veel seda, et ta “ei olnud mingi väljapaistev tegelane (ka mitte tolleaegse mõõdupuu järgi)” (lk. 67). Siinkirjutajale jääb selgusetuks, millistele kriteeriumidele pidid vastama “väljapaistvad” kommunistid ja kes olid need 1940. aastate “väljapaistvad” kommunistid Eesti NSV juhtkonnas. Kuna Raadik on ainus, kelle väljapaistmatule isikule raamatu autor viitab, siis paistab, et neid rohkem ei olnudki. Milles

seisneb Raadiku erilisus, jääb arusaamatuks. Sarnaselt mitmete 1940. aastate Eesti NSV juhtkommunistidega oli ta hariduse saanud NSV Liidu poliitkoolides ja omas formaalselt kõrgharidust. Pärast juhtkonnast väljalangemist oli ta mõne aasta ametis Tallinna Õpetajate Instituudi direktori asetäitjana ja Tallinna Pedagoogika Instituudi prorektorina. Et tegemist ei olnud kirjaoskamatu kommunistiga, keda parteifunktsionääride hulgas samuti leidis, tõestab see, et ta võeti õppima 1948. aastal Moskva Kõrgemasse Parteikooli, kus tuli sooritada ka vastuvõtteksamid.

Lõpetuseks olgu märgitud, et raamatu “Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954)” näol on tegemist sõjajärgse Eesti NSV juhtkonnas toimunud muutuste ja juhtivate kaadrite vahetuse käsitlemisega, millega on viimastel aastatel tegelnud mitmed Eesti ajaloolased. Vaatamata sellele, et see teema ei ole Eesti ajalookirjutuses enam sugugi uudne, väärib O. Kuuli monograafia lugemist. Jääb loota, et produktiivse autorina võib staažikalt ajaloolaselt oodata peatselt uut uurimust.

Olev Liivik

⁸ 1952. aastani Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei, seejärel Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, lühendatult NLKP.